

УДК 81'1(092)(477.51)

КАТЕГОРІЯ КОНЦЕПТУ В НАУКОВІЙ ТЕОРІЇ ПРОФ. А. С. ЗЕЛЕНЬКА

Кіреєнко К. В.

Автор статті аналізує витлумачення категорії концепту професором А. С. Зеленьком у межах розроблюваного ним синергетичного детермінізму. Увагу зосереджено на відмінному підході вченого до визначення концепту як синкретичного мовного елементу з різним співвідношенням номінативності й предикативності, денотативності й десигнативності.

Ключові слова: Ніжинська філологічна школа, синергетичний детермінізм, семасіологія, когнітивна лінгвістика, картина світу, концепт.

Автор статьи анализирует истолкование категории концепта профессором А. С. Зеленко в рамках разрабатываемого им синергетического детерминизма. Внимание сконцентрировано на отличном подходе ученого к определению концепта как синкретического языкового явления с разным соотношением номинативности и предикативности, денотативности и десигнативности.

Ключевые слова: Нежинская филологическая школа, синергетический детерминизм, семасиология, когнитивная лингвистика, картина мира, концепт.

The author of the article analyzes the interpretation of the category of concept by the professor A. S. Zelenko in the framework of his concept of synergetic determinism. The attention is focused on the unique scientist's approach to the definition of concept as a syncretic language element with different correlation of nominative and predicative, denotative and designative. A. S. Zelenko solves the question of concept through differentiation of language world image that is based on the concrete image thinking, and linguistic world image as the branch part-sector of the scientific world image that is based on notional thinking. The professor A. S. Zelenko differentiates language and conceptual world images as well as four other world images – everyday verbalized, artistic, mythological-religious and scientific world images. According to A. S. Zelenko, defined by other authors naïve and language world images are the verbalized everyday world image in his theory, individual author's world image is at the same time the verbalized artistic world image and language world image. The professor defines all world images except for conceptual world image as the language world image since they are all verbalized. He traces all world images back to the primary sacred mythological everyday world image. A. S. Zelenko states that if in exact sciences concepts coincide with notions, in language they do not. In language concept there are not only elements that consist of designative (notional) component, but also elements that consist of denotative (objective) and connotative (emotive) components and only denotative, that is created on the basis of combination of notional and emotive components. This explains why concept does not coincide with notion. Concept is realized by many sememes of lexemes (monosemantic and polysemantic) that are combined not only by denotative (notional) but also by the connotative (emotive) components.

Key words: Nizhyn philological school, synergetic determinism, semasiology, cognitive linguistics, world image, concept.

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор, до недавнього часу завідувач кафедри російської мови та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, відмінник народної освіти, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Міжнародної академії педагогічної освіти. Народився й виріс у Ніжині, де й закінчив десятирічку та філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя (нині Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). А. С. Зеленько – автор 15 монографічних досліджень та навчальних посібників і понад 200 розвідок, нагороджений кількома грамотами МОН, підготував близько десяти кандидатів наук, керуючи аспірантами.

Основна проблематика праць проф. А. С. Зеленька – дослідження закономірностей загальної та східнослов'янської (найперше української) семасіології. Він констатує, що семасіологія в україністиці проходить кілька етапів: описова наївна, орієнтована на аналіз внутрішньої форми загальних назв, структурна семантика, що аналізувала типологію сем предметного компонента лексичного значення та аналіз загальних назв за лексичними парадигмами, а потім аналіз конотативного компонента загальних і власних назв, функціональна лінгвістика, що аналізує семантику граматичних категорій, і нарешті, когнітивна семантика, що комплексно досліджує взаємодію ментального й почуттєвого у формуванні значення мовних одиниць та граматичних категорій [1, ч. 1, с. 82].

Нині в українському мовознавстві активно сприймається когнітивна лінгвістика і її методологія – концептуальний аналіз. Одним із пріоритетних завдань когнітивної лінгвістики є дослідження концептів та моделювання їх структур. Дана стаття має на меті проаналізувати розповсюджені підходи до визначення концепту провідними мовознавцями, у тому числі й А. С. Зеленьком, та виокремити індивідуальну концепцію останнього щодо досліджуваної категорії.

Дослідники диференціюють різні підходи до визначення концепту. О. С. Кубрякова [2] й О. О. Селіванова [3] кваліфікують концепт в *інтеграційному аспекті*, як сукупність образів, уявлень, понять. Так само концепт витлумачують й Л. І. Даниленко [4], Л. О. Петрова [5], Н. К. Рябцева [6], Ю. С. Степанов [7], В. М. Телія [8], В. А. Щербатюк [9].

За А. М. Приходьком, концепт – це багатовимірне ментальне утворення, у якому виокремлюють три складники – понятійний, образно-перцептивний та ціннісний. Понятійний складник концепту – це його співвіднесеність з концептуальним референтом, оскільки в основі будь-якого концепту лежить поняття. Перцептивно-образний складник – це знання, образи та асоціації, що виникли у свідомості у зв'язку з тим чи іншим поняттям. Ціннісний складник – це найголовніша фігура концепту, це те, що пропущено через емоції [10, с. 55–61].

В. І. Карасик зазначає, що всі підходи до розуміння концепту зведені до лінгвокультурного (С. Г. Воркачов, Л. П. Іванова, В. І. Карасик, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов) й лінгвокогнітивного (О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, І. А. Стернін) [11, с. 115]. З огляду на це дослідник виокремлює лінгвокогнітивний і лінгвокультурний концепти. На його думку, вони різняться векторами стосовно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [11, с. 139]. Цю думку розвиває У. О. Карпенко-Іванова: "Ці підходи взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами стосовно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда" [12, с. 139]. О. О. Селіванова таке розмежування вважає недостатньо обґрунтованим, адже концепти мають когнітивну природу й визначені культурою незалежно від спрямування їх аналізу. Індивідуальний концепт має фрагмент особистісного досвіду, який знов-таки опосередковано пізнавальною здатністю людини та її зануреністю у соціум і культуру [13, с. 411].

Представник лінгвокультурного підходу до розуміння концепту С. Г. Воркачов витлумачує концепт як "одиницю колективного знання свідомості, що відправляє до вищих духовних цінностей; вона має мовне вираження та позначена етнокультурною специфікою" [14, с. 51]. Учений розподіляє концепт на три змістовні частини: понятійну, яка відображає знакову та дефініційну структуру концепту; образну, що фіксує когнітивні метафори, які утримують його в мовній відомості; значеннєву, яку визначено місцем, що посідає ім'я концепту в мовній системі [14].

В. А. Маслова тлумачить концепт як семантичне утворення, яке позначене лінгвокультурною специфікою та характеризує носіїв конкретної етнокультури. "Концепт маркує етнічну мовну картину світу й постає деяким квантом знання, який відображає зміст усієї людської діяльності. Він оточений емоційним, експресивним ореолом" [15, с. 47]. Емоційна маркованість концепту дає можливість глибоко досліджувати його, ураховуючи таку важливу психічну характеристику, як емоція, саме в емоції виявляємо найяскравіші особливості етнічної картини світу, оскільки механізм виникнення емоції в усіх людей однаковий, а способи вираження можуть

бути різними. Тому при зіставному аналізі смислової структури концептів у різних мовах цей чинник треба враховувати перш за все. Багато дослідників аналізують концепт на матеріалі одиниць, які мають сильне емоційне забарвлення: когнітивні метафори (М. Джонсон, Дж. Лакофф), фразеологічні одиниці (В. М. Телія), пареміологічний фонд мови.

Досить повний екскурс у тлумачення концепту зроблено Н. Ю. Шведовою, яка ставить за мету віднайти найбільш зрозумілі тлумачення цього поняття і разом з тим складні багатогранні одиниці, що безпосередньо стосуються мови [16, с. 601]. "Концепт [за Н. Ю. Шведовою] – це зміст словесного знака, що називає поняття (ідея на позначення суттєвих сприйманих розумом ознак реалій та явищ, відношень між ними) зі сфери духовного або життєво важливої сфери буття людини, сформоване й закріплене суспільним досвідом народу, що має у його житті історичні корені, соціально й суб'єктивно осмислюване й через опосередкування такого осмислення – співвідносне з іншими поняттями, близько з ним зв'язаними чи у багатьох випадках противлюване" [16, с. 603]. Доречним у визначенні концепту Н. Ю. Шведової є розрізнення великих, основних, базових концептів і малих, неосновних, небазових, що оточують перші. В останніх, виявляється, бувають відсутні деякі ознаки стосовно глибоких історичних коренів, традиційності позначення, історично складені соціальні чи суб'єктивні оцінки або опозиційні зіставлення з іншими одиницями. У співвідношенні поняття й концепту дослідниця глибшим і складнішим називає концепт, бо концепт – безпосередній наслідок концептуалізації світу, тобто бачення розуму і його осмислення, тоді як поняття – логічно оформлена ідея про клас предметів, явищ [16, с. 603].

У. О. Карпенко-Іванова в монографії "Фрейм "вооруженное противостояние" в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции" проаналізувала різні дефініції концепту й визначила такі основні його ознаки: абстрактність, комплексна будова (що характеризує форму концепту), культурна й емоційна наповненість (що характеризує зміст концепту), здатність замикати значення, здатність концепту до розвитку [12, с. 24].

За О. О. Селівановою, ознаками концепту є неізолюваність, тобто зв'язність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах відповідно організованих концептуальних доменів, які є фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, збагачуватися новим значенням, уточнюватися [13, с. 418].

Щодо функцій концептів, Л. О. Петрова називає такі [5, с. 161]: *структурувальна*, або конститутивна (концепт – це "елементарна частка", будівельна одиниця ментально-мовної картини світу); *кумулятивна* (концепти накопичують і зберігають – у вигляді "згустків", "квантів знання" – культурну інформацію); *класифікувальна*, або таксономічна (установлюють взаємозв'язки, ієрархії об'єктів дійсності, формуючи концептуальні поля); *когнітивна* (аналізують гештальти, формують фреймові структури, сценарії); *афективна*, або емоційно-оцінна (несуть у собі оцінку культурної інформації) [5, с. 161].

А. С. Зеленько визначає концепт як синкретичний мовний елемент з різним співвідношенням номінативності й предикативності, денотативності й десигнативності [17, с. 267]. Вченим питання про концепт розглядається також й у розвідці "Про тотожність понять концептуальної та наукової моделей світу та співвідношення останньої з мовною моделлю світу" [18]. Розв'язок питання пов'язується з розрізненням повсякденно-побутової вербалізованої, міфологічно-релігійної, художньої, наукової моделей світу. Виходить вчений при цьому з принципів обґрунтовуваної ним лінгвістичної парадигми синергетичного (лінгвістичного) детермінізму.

Питання про концепт А. С. Зеленьком розв'язується шляхом розрізнення саме мовної моделі світу, що базується на конкретно-образному мисленні, й лінгвістичної моделі світу як галузевої частки-сектора наукової моделі світу, що базується на понятійному мисленні. Професор зазначає, що мовну модель світу слід ототожнювати з повсякденно-побутовою у вербалізованому варіанті, а концептуальну – з науковою. Л. А. Лисиченко також пов'язує категорію концепту з моделлю світу (правда, мовною) [19, с. 6–15].

А. С. Зеленько, опираючись на розрізнення мовної вербалізованої й наукової моделей світу (після диференціації чотирьох), розрізнення звукової природної мови

на базі конкретно-образного мислення й наукової (вербалізованої стосовно гуманітарних галузей, зокрема й мовознавства) моделей світу, тлумачення мови (мовно-мовленнєвої діяльності) як вербалізованої частки усієї психічної діяльності (структурованої й сформованої закономірностями останньої), констатує, що якщо у точних науках концепти співпадатимуть з поняттями, то стосовно мови цього не можна стверджувати, бо в мовному концепті наявні не лише елементи, що складаються з десигнативного (понятійного) компонента, а й елементи, що складаються з денотативного (предметного) й конотативного (почуттєвого) компонентів і лише денотативного, утвореного на основі поєднання предметного й почуттєвого компонентів або денотативного й конотативного компонентів. Саме цим і пояснюється те, що концепт не співпадає з поняттям, що він виражається багатьма семемами лексем (однозначних і багатозначних), що складаються не лише з денотативного (предметного) та конотативного (емоційно-почуттєвого) компонентів. В етноконцепті домініантнізацією виявляє себе конотативний компонент лексичного значення загальної чи власної назви. Вони особливо помітні у так званих конотонімів (власних назв) та поетонімів (власних і загальних назв у художніх творах) [1, ч. 2, с. 135].

А. С. Зеленько зазначає, що аналіз концептів як мовних квантів когнітивної парадигми у російському й українському мовознавстві охоплює весь спектр структурно-семантичного дослідження мовної системи, хоча поки що тут домінує хаотичне поєднання синхронічного (й типологічного) в основному парадигматичного вивчення концептів на основі аналізу лексем, фразем художньої моделі світу. Аналіз структури концепту та засобів його вираження (лексем-семем) неминує спрямовує на дослідження емотивного компонента спершу лексеми (семем), а потім фраземи, паремії тощо. При цьому слід використовувати психологічні категорії свідомості, підсвідомості й лінгвістичну – значення. На думку А. С. Зеленька, нинішні концептуалісти не помічають того, що концепт як субстантна одиниця когнітивної лінгвістики відрізняється від лексико-семантичного поля структурної лінгвістики саме двобічністю у структурі лексеми [1, ч. 2, с. 130].

Отже, проф. А. С. Зеленько констатує, що науково аналітично не усвідомлюється сучасними лінгвістами питання виявлення й структурування концептів як поки що найвищої ланки пізнання свідомості людини, хоч мимоволі це реалізується підсвідомо інтуїтивно. У російському мовознавстві вивчення концептів стало такою ж модою, як у попередні десятиріччя в українському мовознавстві була функціональна лінгвістика. Але гіпертрофована увага до концептуальних досліджень російської мови та зіставного вивчення російської з різними іноземними все ще не підсумовується ані в аспекті теоретичному, ані в аспекті прикладному, а має стихійний характер. Адже принципи когнітивної лінгвістики, хоч і реалізуються залученням психології, інформатики, але через слабку обізнаність з сучасною психологією цілісна фундаментальна концепція не формується, бо ніяк не сприймається, що моделі світу як дискретні найбільші одиниці мови у широкому розумінні і звукової мови у вузькому та концепти як їх компоненти в аспектах аналізу будови і функціонування нині мають аналізуватися у дискурсології.

Література

1. Зеленько А. С. Проблеми семасіології в аспекті еволюції лінгвістичних парадигм. : у 2 ч. 8 / А. С. Зеленько. – Луганськ, – Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. Ч. 1. – 2013. – 249 с. Ч. 2. – 2013. – 230 с.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац и др. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с.
3. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
4. Даниленко Л. Мовно-образний простір чеської ментальності : концепт "краса" / Л. Даниленко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 147–152.
5. Петрова Л. А. Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : монография / Л. А. Петрова. – Симферополь : ОАО "СГТ", 2006. – 284 с.
6. Рябцева Н. К. "Вопрос": прототипическое значение концепта / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. – 1991. – Вып. 4. – С. 71–79.

7. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Акад. проект, 2001. – 990 с.
8. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 284 с.
9. Щербатюк В. Мовне вираження концепту *мати* в поетичному дискурсі В. Стуса / В. Щербатюк // Наук. зап.– Сер. "Філологічні науки (мовознавство)" : у 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 75. – С. 349–354.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
11. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
12. Карпенко-Иванова У. А. Фрейм "вооруженное противостояние" в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции / У. А. Карпенко-Иванова. – К. : Изд. дом Дмитрия Бураго, 2006. – 232 с.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
14. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт : монография / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2004. – 236 с.
15. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. – Минск : Тетра-Системс, 2004. – 256 с.
16. Шведова Н. Ю. Русский язык : Избранные работы / Н. Ю. Шведова. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.
17. Зеленько А. С. Проблеми семасіології в аспекті лінгвістичних парадигм : навч. посіб. для студ. й асп. вищих навч. закладів / А. С. Зеленько. – Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ ім. Тараса Шевченка", 2010. – 396 с.
18. Зеленько А. С. Про тотожність понять концептуальної та наукової моделей світу та співвідношення останньої з мовною моделлю світу / А. С. Зеленько // Лінгвістика : збірник наукових праць. – 2006. – № 1 (7). – С. 8–12.
19. Лисиченко Л. А. Лінгвофілософські ідеї О. О. Потебні (Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу) / Л. А. Лисиченко // Олександр Потебня : сучасний погляд : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи (11–12 жовтня 2005 року). – Х. : Майдан, 2006. – С. 6–15.